

بازشناسی و تحلیل کمی منابع کتاب «التفسیر الاثری الجامع»

مطالعه موردی سوره حمد*

سعیده مطیعان نجار (نویسنده مسؤول)^۱
فاطمه علایی رحمانی^۲

چکیده:

شناخت منابع یک اثر، کمک شایانی به فهم آن اثر می‌کند و از جمله مسائلی است که موجب افزایش بینش و محتوای علمی اثر می‌شود. یکی از آثار در حوزه تفاسیر روایی که در قرن اخیر به رشته تحریر درآمده، کتاب «التفسیر الاثری الجامع» است. این کتاب در بردارنده ارجاعات مختلف از تفاسیر شیعی و اهل سنت است. در این مقاله به بازشناسی و تحلیل کمی منابع استفاده شده در تفسیر سوره حمد در این کتاب پرداخته شده و با تفکیک موارد، در جداول مخصوص به خود درج شده است. سپس با استفاده از نرم‌افزار، جداول و نمودارهای مقایسه‌ای تشکیل شده و به تحلیل آماری منابع پرداخته شده است. در نهایت از تحلیل نمودارها نتایج حاصل شده که در بررسی و شناخت این کتاب مفید است؛ ضمن آنکه مطالعه موردی سوره حمد در بازشناسی منابع کتاب، اتقان این کتاب را مبرهن می‌گرداند.

کلیدواژه‌ها:

آیت‌الله معرفت / تفسیر اثری / منابع تفسیری / سوره حمد

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۰/۲۸، تاریخ تأیید: ۱۳۹۷/۳/۱۷.

شناسه دیجیتال (DOI): 10.22081/jqr.2018.49837.1857

z.motieeyan@student.alzahra.ac.ir

۱- دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه الزهراء ع.ز.ع.

f.alae@alzahra.ac.ir

۲- استادیار دانشگاه الزهراء ع.ز.ع.

بیان مسأله

تفسیر اثری از اولین گونه‌های تفسیری است که نگاشته شده و بعد از آن به مرور زمان، تفاسیر درایی و ... به رشته تحریر درآمد. از جمله اتفاقاتی که در طول تاریخ روایت افتاده، نفوذ اسرائیلیات و احادیث جعلی فراوان در منابع اسلامی می‌باشد که به تفسیر هم کشیده شد و متأسفانه تفاسیری که از اسرائیلیات خالی باشد، اندک‌اند. با توجه به صریح آیات قرآن، وجود پیامبر و اولی الامر علیهم‌السلام برای تبیین آیات این کتاب الهی لازم بوده و آنها مفسر واقعی قرآن می‌باشند، به گونه‌ای که برای دسترسی به مفاهیم ناب قرآنی، بایست کلام گرانبار آنها مورد توجه قرار گیرد (نساء: ۵۹). آیت‌الله معرفت در کتاب «التفسیر الاثری الجامع» به جمع‌آوری روایات همت گمارده و در صدد روشن ساختن روایات سالم و ناسالم از هم بوده‌اند. با توجه به گستردگی دانش علمی آیت‌الله معرفت و دایره وسیع روایات اسلامی، شناخت منابع مورد استفاده ایشان ما را با مهم‌ترین و معتبرترین منابع اسلامی آشنا می‌سازد؛ زیرا تیم پژوهشی آیت‌الله معرفت در فیش‌نویسی این تفسیر نهایت تلاش خود را در بهره گرفتن از ناب‌ترین منابع به‌کار گرفته‌اند.

پژوهش مذکور به تحلیل منابع این کتاب از دید کمی پرداخته است و از این رو کاری جدید به حساب می‌آید. در این پژوهش تک‌تک منابعی که در تفسیر سوره حمد به‌کار رفته‌اند، بررسی شده و اطلاعات در مورد هر کتاب با استفاده از مقالات و منابع مختلف گردآوری گردیده است. سپس این اطلاعات در جداول اکسل به‌صورت منظم قرار داده شده‌اند. این اطلاعات شامل نام کتاب، تعداد ارجاعات به کتاب، نویسنده، مذهب و قرن وفات نویسنده، نوع اثر، درجه اعتبار اثر و توضیح مختصری درباره کتاب و نویسنده آن می‌باشد. در مرحله بعد با استفاده از امکانات نرم‌افزار به تحلیل داده‌ها پرداخته شده است. در این مرحله جداول مختلفی با تفکیک قرن، مذهب و ... ایجاد شده و نمودار آنها ترسیم گردیده است. با تحلیل جداول و نمودارها، نتایج جالبی حاصل شده که در قسمت نتیجه‌گیری به آنها اشاره می‌شود و در متن اصلی مقاله، نمودارها و نتیجه تفصیلی نیز بیان شده است. در واقع با بررسی تک‌تک منابع مورد استفاده آیت‌الله معرفت و بررسی و مقایسه آنها،

می‌توان به ارزش علمی اثر ایشان دست یافته، تفسیر وی مورد نقد جامع‌تر قرار گیرد و افزون بر این، با بررسی منابع، میزان ارزش و اعتبار آنها از نظر آیت‌الله معرفت مشخص می‌شود.

تفسیر اثری جامع و آیت‌الله محمدهادی معرفت

مرحوم معرفت در سال ۱۳۰۹ شمسی در کربلا متولد شدند. پدرشان شیخ علی فرزند میرزا محمدعلی، از نوادگان شیخ عبدالعالی میسی اصفهانی از خطبای به‌نام کربلا در آن دوران بود. استاد معرفت پس از کسب درجه اجتهاد، در سال ۱۳۵۱ به ایران بازگشت و بیشتر مطالعات و تلاش‌های علمی خود را به نگاشتن آثار قرآنی صرف کرد. از جمله آثار ایشان در زمینه قرآنی می‌توان به «التمهید فی علوم القرآن» (ده مجلد)، «تنزیه الأنبياء»، «تناسب آیات»، «تاریخ قرآن» و «التفسیر الاثری الجامع» (شش مجلد) و در زمینه فقهی به «تمهید القواعد»، «حدیث لا تعداد»، «ولایة الفقیه ابعادها و حدودها»، «مالکیة الأرض» و «حکام شرعی» اشاره نمود. ایشان در دی‌ماه سال ۱۳۸۵ دیده از جهان فرو بستند.

از نام کتاب «التفسیر الاثری الجامع» آشکار است که این کتاب در گروه تفاسیر روایی قرآن است. انگیزه مؤلف در برگزیدن این گونه تفسیر، مهجور ماندن روایات تفسیری است. به گفته وی در دو قرن اخیر روایات تفسیری به دلیل وجود اسرائیلیات و اسناد ضعیف متروک مانده است. حال آنکه معارف عمیق و دقیقی در لابه‌لای روایات تفسیری وجود دارد که بی‌تردید در هر زمان به آن نیاز است و استاد معرفت این منبع را یکی از محکم‌ترین ارکان تفسیر اجتهادی به‌شمار می‌آورند (پارسا، ۱۳۸۳، ص ۶۸).

در این تفسیر برای اولین بار روایات فریقین شیعه و اهل سنت در کنار هم قرار گرفته و به نقد و بررسی بین آنها پرداخته شده است. استفاده از احادیث پیامبر ﷺ، اهل بیت علیهم‌السلام، به همراه اخبار صحابه و تابعان بدون توهین و با نقد محترمانه، رویکردی است که مسلمانان عصر حاضر به آن نیاز دارند.

جلد اول این کتاب ۵۸۲ صفحه است که شامل پیشگفتار، مقدمه‌ای طولانی و تفسیر سوره حمد است. در مقدمه طولانی مباحثی از علوم قرآنی مانند فضایل قرآن، صیانة القرآن من التحریف و مراحل تفسیر اثری به چشم می‌خورد. در تفسیر سوره حمد، مباحث فضیلت آن، قرائت، بسمله، تفسیر سوره حمد و ذکر آمین وجود دارد. انتهای کتاب نیز شامل رموز و فهرست مصادر تحقیق است. این کتاب به قلم خود ایشان نگارش یافته است.

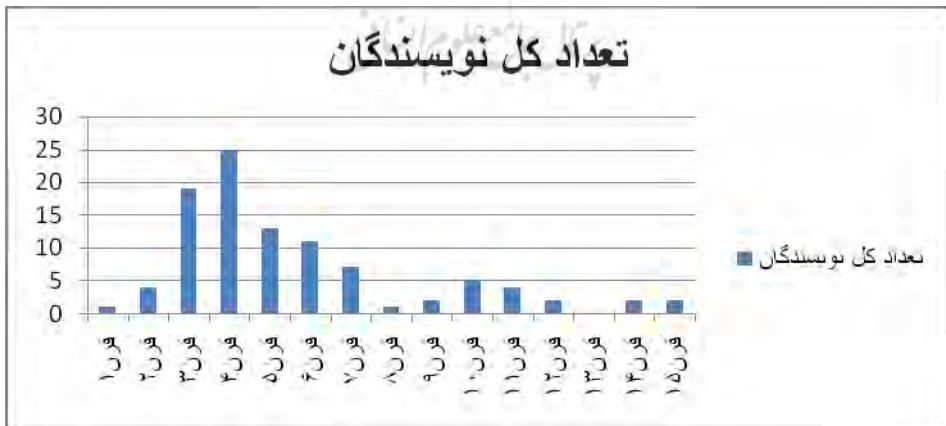
بررسی منابع آیت‌الله معرفت

در این بخش از پژوهش به بررسی و مذاقه در منابع التفسیر الاثری الجامع در دو بخش بر اساس سالروز وفات نویسنده و گرایش و نحله فکری نویسنده پرداخته می‌شود.

۱. بررسی منابع بر اساس قرن وفات نویسنده

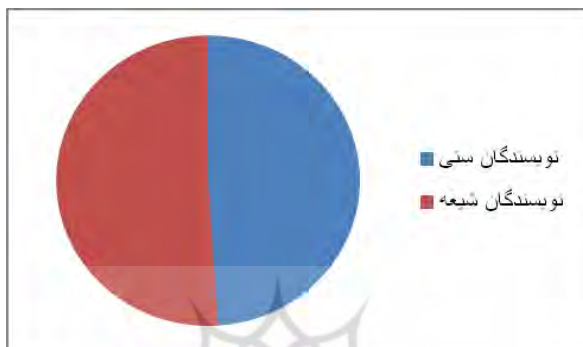
همان گونه که در نمودار زیر مشاهده می‌شود، از مجموع ۹۸ کتابی که آیت‌الله معرفت در تفسیر سوره حمد بهره گرفته است، بیشتر کتاب‌ها مربوط به قرن ۳ و ۴ هجری است. این امر توجه آیت‌الله معرفت به استفاده از منابع قدیمی‌تر را نشان می‌دهد؛ یعنی ایشان در صدد بودند حداکثر از منابعی استفاده کنند که به زمان پیامبر اکرم و ائمه علیهم‌السلام نزدیک‌تر باشد.

نمودار بررسی منابع مورد استفاده آیت‌الله معرفت بر اساس قرن وفات نویسنده

۲. بررسی منابع با در نظر گرفتن مذهب نویسنده

همان گونه که در نمودار زیر پیداست، تعداد منابع اهل سنت از منابع شیعیان کمتر می‌باشد، ولی ظاهراً تفاوت فاحشی با هم ندارند و اختلاف آنها ۲ منبع می‌باشد؛ به گونه‌ای که از ۴۸ منبع اهل سنت و ۵۰ منبع شیعه استفاده شده است. نمودار بررسی منابع مورد استفاده آیت‌الله معرفت با در نظر گرفتن مذهب نویسنده

هرچند ظاهراً میزان منابع تقریباً یکی است، ولی وقتی در منابع شیعی استفاده شده توسط آیت‌الله معرفت دقت می‌کنیم، به نتایج جالبی می‌رسیم. در قرن ۱۵ از کتاب «فضائل الخمسة من الصحاح الستة» سید مرتضی فیروزآبادی استفاده شده که در این کتاب، فضایل پنج تن آل عبا علیهم‌السلام در صحاح شش‌گانه اهل سنت بررسی شده است. همچنین در قرن ۱۲ از کتاب تفسیر «کنز الدقائق و بحر الغرائب» میرزا محمد قمی مشهدی بهره برده شده که این کتاب ماحصل مهم‌ترین تفاسیر امامیه و اهل سنت است. بررسی منابع اهل سنت که نویسنده از آن استفاده کرده نیز بیانگر این نکته است که نویسنده به حدیث‌شناسان مهم اهل سنت اشاره داشته است. به‌عنوان مثال در قرن ۹ که فقط از منابع اهل سنت استفاده شده، صاحب کتاب «مجمع الزوائد و منبع الفوائد» از راوی‌شناسان و حدیث‌شناسان تراز اول اهل سنت است که فضایل و مناقب حضرت علی علیه‌السلام و اولاد ایشان را نقل نموده است. و یا ابن ابی‌حاتم در کتاب «تفسیر القرآن العظیم» همانند شیعه به خاندان نبوت ابراز ارادت می‌کند. او تفسیر خود را بر اساس روایات رسیده از رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و صحابه و تابعان بنا نهاد و کمال دقت را در اسناد و منابع روایی خود به خرج داد، از این رو تفسیر وی مورد

توجه همگان قرار گرفت؛ به گونه‌ای که تفسیر او را منبع سرشار و قابل اعتمادی برای مفسران پس از وی در همه ادوار دانسته‌اند (معرفت، ۱۳۸۰، ج ۱: ص ۳۸۹ و ج ۲: ص ۱۷۹). یا کتاب «السنن» احمد بن شعیب نسائی که به قدری او به اهل بیت محبت داشت که برخی او را به تشیع نسبت داده‌اند. او کتابی به نام «خصائص» در فضایل امیرالمؤمنین علیه السلام دارد (ذهبی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۴: ص ۱۳۳). همچنین می‌توان به ابونعیم اصفهانی در قرن ۵ و صاحب کتاب «حلیة الاولیاء» اشاره نمود که کتابش همواره به‌عنوان منبعی جهت نقل فضایل حضرت علی و اهل بیت علیهم السلام در میان شیعیان مطرح بوده و در ایجاد تمایلات شیعی و علوی در میان اصحاب حدیث نقش بسزایی داشته است (ابن خلکان، بی‌تا، ج ۳: ص ۲۹۷).

البته نباید این تصور ایجاد شود که آیت‌الله معرفت فقط از منابع موافق، یعنی شیعیان و محبان ائمه علیهم السلام استفاده کرده، بلکه از بسیاری از منابع به‌نام و مطرح اهل سنت که حتی عقایدی مخالف ایشان داشته‌اند هم بهره برده است. برای مثال می‌توان به کتاب «الصواعق المحرقة علی اهل البدع و الضلال و الزندقه» شهاب الدین هیشمی اشاره نمود. کتاب مذکور کتابی است که برای ردّ و ابطال عقاید و تاریخ تشیع نگاشته شده که استنادش به تعدادی احادیث ضعیف و حتی جعلی درباره فضایل و عدالت صحابه رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم و توهین و اسائه ادب به پیشگاه اهل بیت علیهم السلام می‌باشد.

بررسی میزان ارجاع آیت‌الله معرفت به منابع

۴۹٪ از منابع استفاده شده توسط آیت‌الله معرفت مربوط به اهل سنت و ۵۱٪ آن از منابع شیعی است، ولی میزان استفاده از این منابع متفاوت است. همان گونه که در نمودار زیر دیده می‌شود، مراجعات به منابع اهل سنت ۶۳۹ بار است، در حالی که مراجعه به منابع شیعی ۳۱۳ بار صورت گرفته و این امر، جامع‌بینی آیت‌الله معرفت را نشان می‌دهد، و همچنین مشخص می‌کند که ایشان در صدد نوشتن کتابی بوده‌اند که مورد استفاده کل مسلمانان باشد.

نمودار بررسی میزان ارجاع آیت‌الله معرفت به منابع به تفکیک مذهب نویسنده

آیت‌الله معرفت جمعا ۹۵۲ بار به این ۹۸ منبع مراجعه کرده‌اند. ۶۷٪ مراجعات ایشان به منابع اهل سنت و تنها ۳۳٪ به منابع شیعی است.

بررسی نوع منابع مورد استفاده شده

منابع مورد استفاده آیت‌الله معرفت را می‌توان به هشت دسته تقسیم نمود:

۱- منابع رجالی: این منابع شامل سه کتاب از اهل سنت و یک کتاب شیعی می‌باشد. کتاب اول «تاریخ کبیر» جعفری البخاری می‌باشد که در احوال چهل‌هزار راوی حدیث است. کتاب دوم «الکامل فی ضعفاء الرجال» جرجانی می‌باشد. دو کتاب «لسان المیزان» ابن حجر و «معجم رجال حیث» مرحوم خویی در تفسیر بسمله به کار رفته است.

۲- منابع علوم قرآنی: منابع مذکور شامل کتب «معانی القرآن الکریم» النحاس، «مفردات الفاظ القرآن» راغب اصفهانی، «العین»، «معجم مقاییس اللغه»، «لسان العرب»، «مشکل اعراب القرآن»، «النهایه» و همچنین کتاب «مصاحف» با موضوع جمع قرآن می‌باشد.

۳- منابع اخلاقی و ایمانی: این منابع شامل کتب «شعب الایمان» و «الآداب» بیهقی و کتاب «الشکر لله» ابن ابی‌الدنیا و کتاب «الادب المفرد» بخاری از اهل سنت

می‌باشد. کتاب‌های «منیة المرید»، «صحیفه سجادیه» و «نهج البلاغه» از جمله کتب دعایی و اخلاقی شیعی می‌باشد.

۴- منابع شرح حال: آیت‌الله معرفت از سه کتاب شرح حال شیعه استفاده کرده است. کتاب «کشف الغمة فی معرفة الائمه» اربلی، کتاب «روضه الواعظین و بصیرة المتعظین» قتال نیشابوری و کتاب «حلیة الاولیاء و طبقات الاصفیاء» نوشته ابونعیم اصفهانی که در شرح حال حدود هفتصد تن از صحابه بزرگ پیامبر ﷺ و نیز عابدان و عارفان از صدر اسلام تا زمان مؤلف می‌باشد (ابونعیم، ۱۹۳۴، ج ۲: ص ۹۳).

۵- منابع تاریخی و جغرافیایی: کتاب «تاریخ مدینة دمشق» ابن عساکر از جامع‌ترین کتاب‌ها در جغرافیای تاریخی و زندگی‌نامه دانشمندان، به‌ویژه محدثان و حافظان حدیث شهر دمشق است. کتاب «معجم البلدان» حموی که کتابی ارزشمند در عصر خود به‌شمار می‌رود. کتاب «تاریخ یعقوبی» که تاریخ عمومی شیعه می‌باشد، و کتاب «ربیع الابرار» که در مورد شعر و تاریخ و ادب می‌باشد، در تفسیر بسمله مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

۶- منابع تفسیری: شامل انواع تفاسیر (نقلی، مأثور، اجتهادی، عرفانی و ...) می‌باشد. آیت‌الله معرفت از ۲۴ کتاب تفسیری بهره برده که شامل معروف‌ترین کتاب‌های شیعه و اهل سنت می‌باشد. مانند «الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور» سیوطی از اهل سنت و کتاب «مجمع البیان» طبرسی.

۷- منابع روایی: آیت‌الله معرفت از ۴۶ کتاب روایی بهره برده است. مانند کتاب «من لا یحضره الفقیه» شیخ صدوق، «السنن» نسائی، «السنن» ابن ماجه و صحیح مسلم.

۸- منابع نحوی: شامل دو کتاب «شرح شافیه» و «قواعد زبان عربی» سیبویه می‌باشد. همان طور که در جدول زیر دیده می‌شود، بیشترین منابع استفاده شده مربوط به کتب روایی و تفسیری است که با توجه به موضوع کتاب که تفسیر اثری است، همین امر مورد انتظار ما بود.

جدول بررسی نوع اثر منابع مورد استفاده شده توسط آیت‌الله معرفت به تفکیک مذهب نویسنده

شیعه	سنی	تعداد	نوع اثر
۲۳	۲۳	۴۶	روایی
۱۸	۹	۲۷	تفسیر
۱	۲	۳	تاریخ و جغرافیا
۳	۰	۳	شرح حال
۲	۴	۶	اخلاق و ایمان
۲	۶	۸	علوم قرآنی و واژه نامه
۰	۳	۳	علم رجال
۰	۲	۲	علم نحو

همان گونه که در جدول دیده می‌شود، میزان استفاده از کتب روایی اهل سنت با شیعه یکی است، ولی میزان استفاده از کتب تفسیری اهل سنت کمتر از شیعه می‌باشد؛ به گونه‌ای که تنها ۳۳٪ منابع مربوط به منابع اهل سنت می‌باشد.

بررسی منابع مورد استفاده به تفکیک آیات سوره حمد

در قسمت بسمله از ۹۱ منبع استفاده شده و ۴۷۵ بار به آنها مراجعه شده است. بیشترین استفاده از کتاب «الدر المثور» می‌باشد که ۸۱ بار از آن استفاده شده است و پس از آن، کتاب «الکافی» است که ۳۴ بار به آن مراجعه شده است.

آیت‌الله معرفت آیه اول سوره حمد را در دو بخش جدا بررسی کرده است. اول «الحمد لله» و بخش بعدی «رب العالمین». او احادیث مربوط به این دو بخش را به‌طور جداگانه آورده است. در بخش اول از ۴۰ منبع استفاده کرده‌اند که ۱۴۹ بار به آنها استناد داده شده است. منبعی که بیشترین استناد به آن صورت گرفته، الدر المثور می‌باشد که ۲۸ بار از آن استفاده شده است. در بخش دوم از ۲۸ منبع استفاده شده که ۱۰۸ بار به این منابع استناد شده است. منبعی که بیشترین استناد به آن صورت گرفته، تفسیر قرآن العظیم ابن کثیر می‌باشد که ۱۶ بار از آن استفاده شده است.

آیه دوم سوره حمد مورد بررسی آیت‌الله معرفت قرار نگرفته؛ زیرا در قسمت «بسمله» به آن پرداخته شده است. در آیه سوم سوره حمد جمله «مالک يوم الدين»

مورد بررسی قرار گرفته و از ۱۹ منبع استفاده شده و ۲۷ بار به آنها رجوع شده است. منبعی که بیشترین استناد به آن صورت گرفته، *التبیان* شیخ طوسی می باشد که ۵ بار از آن استفاده شده است.

در آیه چهارم آیت الله معرفت از ۱۵ منبع استفاده کرده و ۱۹ بار به آنها رجوع شده است. منبعی که بیشترین استناد به آن صورت گرفته، *بحار الانوار* می باشد که ۴ بار مورد استفاده قرار گرفته است.

در آیه پنجم سوره حمد از ۳۶ منبع استفاده شده و ۱۰۲ بار به آنها رجوع شده است. منبعی که بیشترین رجوع به آن صورت گرفته، *الدر المنثور* می باشد که ۱۵ بار از آن استفاده شده است.

در آیه ششم آیت الله معرفت از ۲۱ منبع استفاده کرده اند و ۶۶ بار به آنها رجوع شده است. منبعی که بیشترین استناد به آن صورت گرفته، کتاب *جامع البیان فی تفسیر القرآن* (تفسیر طبری) است که ۲۰ بار مورد استفاده قرار گرفته است.

همان گونه که در جدول زیر دیده می شود، در آیه بسمله از بیشترین منابع استفاده شده و پس از آن، در آیات ۱ و ۵ از منابع بیشتری بهره برده شده است و شاید دلیل آن، اهمیت کلماتی است که در این آیات استفاده شده است. یکی اهمیت بسمله است که تقریباً تمامی سوره های قرآن با آن آغاز می شود، و دیگری بیان اهمیت حمد و شکر الهی است که سخن هر شکرگزاری است و با آن شکر خداوند انجام می شود، دیگری اهمیت «صراط مستقیم» است و اینکه مصادیق این راه چیست و نقش کلیدی در سعادت انسان دارد. صراط مستقیم قرآن، پیامبر و ذریه ایشان هستند. آیت الله معرفت برای بیان مصادیق صراط مستقیم به خصوص امامان علیهم السلام، از احادیث فراوان از منابع شیعه و اهل سنت (از ۱۹ منبع اهل سنت و ۱۷ منبع شیعی) استفاده کرده است.

جدول بررسی منابع مورد استفاده آیت الله معرفت به تفکیک آیات سوره حمد

آیات	تعداد کتب مورد استفاده	تعداد کتب مورد استفاده از اهل سنت	تعداد کتب مورد استفاده شیعیان
آیه بسمله	۹۱	۵۶	۳۵

۱۵	۲۵	۴۰	آیه ۱ الحمد
۱۳	۱۵	۲۸	آیه ۱ العالمین
۱۱	۸	۱۹	مالک یوم الدین
۸	۷	۱۵	ایاک نعبد و ایاک نستعین
۱۷	۱۹	۳۶	اهدنا الصراط المستقیم
۸	۱۳	۲۱	صراط الذین انعمت ...

بررسی منابع دارای کثرت ارجاعات

منابعی که بیشترین ارجاعات را داشته، قطعاً منابع مهمی می‌باشند که بیشترین توجه آیت‌الله معرفت را به خود جلب نموده است. در ادامه به بررسی شش کتاب به ترتیب بیشترین میزان استفاده می‌پردازیم.

۱. الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور

این کتاب از جامع‌ترین منابع تفسیر اثری به‌شمار می‌رود. بیشتر روایات تفسیری اهل سنت در این کتاب جمع‌آوری شده است. آیت‌الله معرفت در تفسیر سوره حمد، ۱۵۱ مرتبه به این کتاب مراجعه کرده است. نمودار زیر این مراجعات را به تفکیک آیات نشان می‌دهد.

نمودار میزان استناد به کتاب الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور به تفکیک آیات سوره حمد

این کتاب بیشترین ارجاعات را به خود اختصاص داده که خود این امر، اهمیت این کتاب را نشان می‌دهد. سیوطی در این کتاب تفسیر آیات را به صورت نقل روایی، ذیل آنها ذکر کرده و به سبب اظهار نظر مفسر درباره روایات آن، چنین برداشت می‌شود که این اخبار مورد تأیید او بوده است، اما در این تفسیر، گاهی اسرائیلیات و روایاتی نامقبول به چشم می‌خورد و مفسر تنها در موارد معدودی، در قوت یا عدم قوت حدیث نظر داده است.

سیوطی در این تفسیر روایات زیادی را از کتب مختلف گرد آورده که می‌توان آنها را در موضوعات تفسیری، صحاح، مسانید، تاریخی و سایر کتب تقسیم‌بندی کرد. نویسنده همه روایات را با حذف سند از مصادر اصلی آن آورده است (زرکلی، ۱۹۸۹، ج ۳: ص ۳۰۲؛ سبحانی، ۱۴۱۸ق، ج ۱۰: ص ۱۱۷).

۲. جامع البیان فی تفسیر القرآن (تفسیر طبری)

این کتاب، تألیف محمدبن جریر طبری در قرن چهارم و از قدیمی‌ترین و جامع‌ترین تفسیرهای قرآن می‌باشد. آیت‌الله معرفت در مجموع ۵۴ بار از این منبع استفاده کرده‌اند. نمودار زیر این مراجعات را به تفکیک آیات نشان می‌دهد. نمودار میزان استناد به کتاب جامع البیان فی تفسیر القرآن به تفکیک آیات سوره حمد

تفسیر طبری به‌طور عمده بر مبنای مرویات تفسیری از رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و منقولات صحابه و تابعان، با ذکر سلسله سند کامل هر حدیث تدوین شده است. طبری با وجود اینکه در ذکر اسناد و روایات احادیث دقت می‌کند، غالباً به صحت و نقد سند اعتنایی ندارد، از این رو احادیث ضعیف‌السند و اسرائیلیات در تفسیر وی فراوان دیده می‌شود. پرهیز از تکرار مطالب و اطاله کلام نیز از ویژگی‌های اوست. تفسیر طبری را نباید صرفاً تفسیری روایی دانست؛ زیرا طبری به مسائل و مباحث کلامی نیز توجه داشته و نظریات خود را در قالب گردآوری و نقل احادیثی دال بر موضع کلامی خود بیان کرده است. به‌نظر می‌رسد طبری تفسیر خود را بر دو طبقه از شاگردان املا کرده باشد (Fred Leemhuis , 1981, p 109).

۳. تفسیر قرآن العظیم

تالیف اسماعیل بن عمرو بن کثیر دمشقی (ابن کثیر) در قرن هشتم می‌باشد. آیت‌الله معرفت در مجموع ۴۸ بار از این منبع استفاده کرده است. نمودار زیر این مراجعات را به تفکیک آیات نشان می‌دهد:

نمودار میزان استناد به کتاب تفسیر قرآن العظیم به تفکیک آیات سوره حمد

تفسیر ابن کثیر از معروف‌ترین و شناخته‌شده‌ترین تفاسیر نقلی بازمانده از سال‌های متأخر است. در نقل احادیث و اقوال و آراء، درایت را در کنار روایت به‌کار گرفته و با صراحت، به نقد و تحلیل روایات تفسیری پرداخته است و

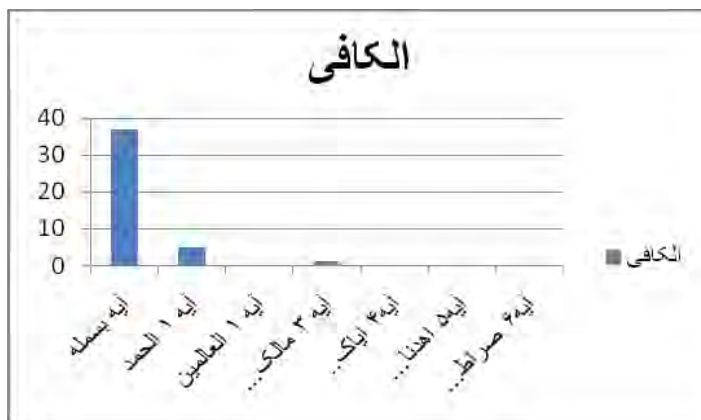
موضوعات و اسرائیلیات را تا حدود زیادی مشخص و پرهیز از آنها را گوشزد کرده و از پیشگامان این راه شمرده می‌شود. این تفسیر نزد اهل سنت اعتبار والایی دارد و در حد خود منصفانه و مورد عنایت همگان قرار گرفته است. مفسر در این تفسیر به شیوه‌ای مطلوب که بر اساس آن باید قرآن را تنها با قرآن و آراء سلف صالح تفسیر کرد و از هرگونه اعمال رأی و اجتهاد که صرفاً مستند عقلی داشته باشد دوری جست، عمل کرده است (ابن کثیر، ۱۴۱۹ق، ج ۱: ص ۸).

۴. الکافی

کتاب الکافی یکی از مهم‌ترین و معتبرترین کتب حدیثی شیعه و ماندگارترین اثر محمدبن یعقوب کلینی است. این کتاب اولین کتاب جامع روایی و یکی از مجموعه کتب اربعه حدیث شیعه است که در طول بیش از هزارسال، پیوسته مورد توجه و عنایت خاص علما و فقهای شیعه قرار داشته و از سه بخش جداگانه تشکیل شده است: اصول، شامل روایات اعتقادی، فروع، حاوی روایات فقهی؛ و روضه که شامل احادیث متفرقه است (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۱: ص ۱۴).

کلینی با سفر به شهرها و ارتباط با روات احادیث و دستیابی به اصول چهارصدگانه شیعه که توسط یاران ائمه علیهم‌السلام نگاشته شده، و با ارتباط با نواب خاص امام زمان علیه‌السلام، مجموعه‌ای ارزشمند و کتابی معتبر و جامع به نگارش درآورده است. کتاب کافی در عصر غیبت صغری نگاشته شده و فاصله زمانی کمی با اصول معتبر و اولیه شیعه دارد. علاوه بر آن، از دقت و گزیده‌گویی بالایی نیز برخوردار است. مؤلف در این کتاب، مقید به ذکر کل سند تا امام معصوم علیه‌السلام است (خویی، ۱۴۱۳ق، ج ۱: ص ۹۹). الکافی مهم‌ترین اثر شیخ کلینی است و نجاشی مدت زمان تألیف آن را بیست‌سال گفته است (نجاشی، بی‌تا، ص ۱).

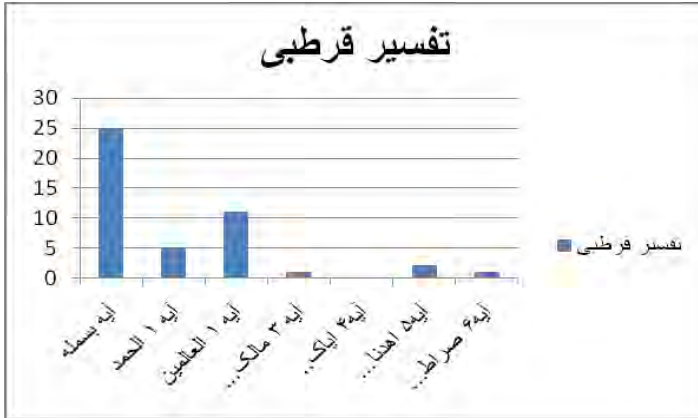
نمودار میزان استناد به کتاب *الكافی* به تفکیک آیات سوره حمد

۵. تفسیر قرطبی

کتاب «الجامع لاحکام القرآن و المبین لما تضمنه من السنة و آی الفرقان» معروف به «تفسیر قرطبی»، تألیف محمدبن قرطبی در قرن هفتم هجری است. او در کلام، مکتب اشعری را اختیار کرده و از آن دفاع می‌کرد. به همین جهت بر بسیاری از فرقه‌های دیگر از جمله معتزله، شیعه و ... هجوم برده و آنها را نقد کرده است. او در مقدمه تفسیرش می‌نویسد: «تفسیری می‌نویسم که شامل تفسیر، تأویل، لغت، اعراب، قرائات، شأن نزول، احادیث ذیل آیات، فقه و احکام، ردّ منحرفین و شامل اقوال سلف و خلف باشد.» قرطبی در پژوهش خود آزاد و در نقد خود پاکدست، و در مناقشه و بحث با مخالفان بسیار جانب ادب و اخلاق را نگاه می‌داشت؛ با اینکه به‌اندازه کافی به همه نواحی تفسیر و علوم شریعت آگاهی داشت. بسیاری از نکات مذکور در تفسیر او، مورد استناد کتاب‌های مختلف تفسیری قرار گرفته است (قرطبی، بی‌تا، ج ۱: ص ۳). آیت‌الله معرفت در مجموع ۴۱ مرتبه از این منبع استفاده کرده‌اند. نمودار زیر این مراجعات را به تفکیک آیات نشان می‌دهد.

نمودار میزان استناد به کتاب تفسیر قرطبی به تفکیک آیات سوره حمد

۶. کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال

این کتاب روایی از علاءالدین علی بن حسام معروف به متقی هندی است که از گردآوری و تنظیم روایات سه کتاب الجامع الكبير، الجامع الصغير و زوائد الجامع الصغير اثر جلال‌الدین سیوطی به وجود آمده و در ۱۸ جلد منتشر شده است (نصیری، ۱۳۸۵، ص ۱۶۱).

نمودار میزان استناد به کتاب کنز العمال به تفکیک آیات سوره حمد

جدول زیر میزان استفاده از این شش منبع را در کنار هم و به صورت مقایسه‌ای

نشان می‌دهد:

جدول مقایسه شش منبع به تفکیک آیات و میزان ارجاعات به هر منبع

نام کتاب	بسمله	الحمد	العالمین	آیه ۳	آیه ۴	آیه ۵	آیه ۶	تعداد کل مراجعات
الدرالمشور	۸۱	۲۸	۹	۳	۲	۱۵	۱۳	۱۵۱
جامع البیان	۷	۵	۸	۴	۱	۹	۲۰	۵۴
تفسیر قرآن العظیم	۱۳	۱۰	۱۶	۱	۱	۷	۵	۴۸
الکافی	۳۷	۵	۰	۱	۰	۰	۰	۴۳
تفسیر قرطبی	۲۵	۵	۱۱	۱	۰	۲	۱	۴۱
کنز العمال	۲۱	۱۲	۰	۰	۰	۳	۰	۳۶

نکته قابل توجه این است که پنج کتاب از شش کتابی که بیشترین ارجاعات را به خود اختصاص داده‌اند، از بزرگان اهل سنت می‌باشند و فقط یکی از آنها مربوطه به شیعه می‌باشد. بنابراین به این نتیجه می‌رسیم که آیت‌الله معرفت کتابی نوشته‌اند که مورد استفاده تمامی مسلمانان می‌باشد.

نتیجه‌گیری

از رهگذر بازشناسی و تحلیل کمی منابع مورد استفاده در کتاب *التفسیر الاثری الجامع* آقای معرفت در تفسیر سوره حمد نتایج زیر حاصل می‌شود:

۱- در بررسی منابع مورد استفاده آیت‌الله معرفت در این کتاب بر اساس قرن وفات نویسنده، از مجموع ۹۸ کتابی که ایشان در تفسیر سوره حمد بهره گرفته است، بیشتر کتاب‌ها مربوط به قرن ۳ و ۴ هجری است؛ به‌گونه‌ای که بیش از ۴۵٪ منابع استفاده شده مربوط به این دو قرن می‌باشد. این امر توجه آیت‌الله معرفت به استفاده از منابع قدیمی‌تر را نشان می‌دهد.

۲- تعداد منابع اهل سنت این کتاب از منابع شیعیان کمتر می‌باشد، ولی ظاهراً تفاوت فاحشی با هم ندارند و اختلاف آنها ۲ منبع می‌باشد؛ به‌گونه‌ای که از ۴۸ منبع اهل سنت و ۵۰ منبع شیعه استفاده شده است.

۳- در بررسی میزان ارجاع آیت‌الله معرفت به منابع، ۴۹٪ از منابع استفاده شده توسط آیت‌الله معرفت مربوط به اهل سنت و ۵۱٪ آن از منابع شیعی است، ولی میزان استفاده از این منابع متفاوت است. مراجعات به منابع اهل سنت ۶۳۹ بار است، در حالی که مراجعه به منابع شیعی تنها ۳۱۳ بار صورت گرفته و این امر، جامع‌بینی آیت‌الله معرفت را نشان می‌دهد و همچنین مشخص می‌کند که ایشان در صدد نوشتن کتابی بوده که مورد استفاده کل مسلمانان باشد. ایشان در سوره حمد ۹۵۲ بار به ۹۸ منبع مراجعه نموده‌اند.

۴- تعداد منابع اهل سنت و شیعه استفاده شده تقریباً یکسان است، ولی میزان ارجاعات به این منابع متفاوت بوده و ارجاعات به منابع اهل سنت بسیار بیشتر از ارجاعات به منابع شیعی است؛ به‌گونه‌ای که حدود ۶۷٪ مراجعات به منابع اهل سنت می‌باشد. همچنین در بررسی خود کتاب‌ها به این نتیجه می‌رسیم که تلاش آیت‌الله معرفت در استفاده از منابع معتبر اهل سنت و شیعه و به‌خصوص منابع اولیه و کهن‌تر، به‌ویژه منابع قرن ۳ و ۴ هجری بوده است.

۵- در بررسی نوع اثر منابع مورد استفاده شده توسط آیت‌الله معرفت، بیشترین منابع استفاده شده مربوط به کتب روایی و تفسیری می‌باشد؛ چون این کتاب به جمع‌آوری احادیث مربوط به آیات می‌پردازد. نکته جالب و غیر قابل انتظار، استفاده ایشان از کتب رجالی و در مرحله بعد از کتب تاریخی می‌باشد که البته تعداد این منابع و میزان استفاده از آنها کم می‌باشد. میزان استفاده از کتب روایی اهل سنت با شیعه مساوی است؛ به‌طوری که ۴۷٪ منابع مربوط به کتب روایی می‌باشد، ولی میزان استفاده از کتب تفسیری اهل سنت کمتر از شیعه می‌باشد؛ به‌گونه‌ای که تنها ۳۳٪ منابع تفسیری مربوط به منابع اهل سنت می‌باشد.

۶- در بررسی منابع مورد استفاده آیت‌الله معرفت به تفکیک آیات سوره حمد، در آیه بسمله از منابع بیشتری استفاده شده و حدود ۳۷٪ منابع مربوط به این آیه می‌باشد که البته اهمیت این آیه برای همگان مشخص است. پس از آن در آیات ۱ و ۵ از منابع بیشتری استفاده شده و شاید دلیل آن، اهمیت کلماتی است که در این آیات استفاده شده است که یکی بیان اهمیت «حمد» و شکر الهی و دیگری اهمیت «صراط مستقیم» است.

۷- در بررسی منابعی که بیشترین ارجاعات را داشته‌اند، اولین کتاب، *الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور* است. این کتاب از جامع‌ترین منابع تفسیر اثری به‌شمار می‌رود. آیت‌الله معرفت ۱۵۱ بار در تفسیر سوره حمد به این کتاب مراجعه کرده است. دومین کتاب *جامع البیان فی تفسیر القرآن*، از قدیمی‌ترین و جامع‌ترین تفسیرهای قرآن است. آیت‌الله معرفت در مجموع ۵۴ بار از این منبع استفاده کرده‌اند. سومین کتاب *تفسیر قرآن العظیم* ابن کثیر است. آیت‌الله معرفت ۴۸ بار از این منبع استفاده کرده‌اند.

۸- در بررسی کتاب‌هایی که بیشترین ارجاعات را داشته‌اند، ۵ کتاب از ۶ کتابی که بیشترین ارجاعات را به خود اختصاص داده‌اند، از بزرگان اهل سنت می‌باشند و فقط یکی از آنها مربوط به شیعه می‌باشد. بنابراین به این نتیجه می‌رسیم که آیت‌الله معرفت کتابی مورد استفاده تمامی مسلمانان، اعم از شیعه و سنی نوشته‌اند.

۹- تلاش آیت‌الله معرفت برای استفاده از منابع معتبر اهل سنت سبب استفاده تمامی مسلمانان از این کتاب می‌شود؛ به‌گونه‌ای که فقط اختصاص به شیعیان ندارد. استفاده بیشتر از منابع کهن و نزدیک‌تر به عصر پیامبر و ائمه علیهم‌السلام، اعتبار بیشتری به کتاب می‌دهد. همچنین استفاده از منابع معتبر شیعی سبب آشنایی مسلمانان با این منابع است. به‌علاوه جامعیت احادیث زمانی است که تفاسیر پیامبر و ائمه علیهم‌السلام گرانقدر در کنار هم مورد بررسی قرار گیرد تا به درک صحیح‌تر از گفتار الهی نائل شوند.

۱۰- در مجموع جمع‌آوری تمامی احادیث مربوط به آیات قرآن نیازی بود که تا به حال به آن پاسخ داده نشده بود. این تفسیر برای اولین بار روایات تفسیری شیعه و اهل سنت را در کنار هم قرار داده است. کتاب *التفسیر الاثری الجامع* با جمع‌آوری این احادیث در کنار هم، امکان پژوهشی خوبی را به محققان در این زمینه می‌دهد که در مرحله بعد، نقد و تحلیل و بررسی صحت و سقم و درجه اعتبار این احادیث را مورد بررسی قرار دهند؛ هرچند این امر انگیزه آیت‌الله معرفت در نوشتن این کتاب بوده، ولی به‌گونه شایسته‌ای به آن پرداخته نشده و به نقد روایات کم توجهی شده است.

منابع و مأخذ

۱. ابن بابویه، محمد بن علی شیخ صدوق (۱۴۱۳ق)، من لایحضره الفقیه، تصحیح: علی اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۲. ابن خلکان، احمد بن محمد (بی تا)، وفيات الأعیان وأنبأ أنبا الزمان، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۳. ابن کثیر، اسماعیل بن عمرو (۱۴۱۹ق)، تفسیر القرآن العظیم، بیروت: دارالکتب العلمیه، منشورات محمدعلی بیضون.
۴. ابونعیم اصفهانی، احمد (۱۹۳۴)، ذکر اخبار اصیهان، بی جا: س. ددرینگ، لیدن.
۵. بیهقی، علی بن زید (۱۳۱۷)، تاریخ بیهقی، احمد بهمنیار، تهران: بی نا.
۶. پارسا، فروغ (۱۳۸۳)، «التفسیر الجامع الاثری»، کتاب ماه دین، شماره ۳ و ۴، ص ۶۸-۸۷.
۷. تهرانی، آقا بزرگ (۱۴۰۳ق)، الذریعة الی تصانیف الشیعة، بیروت: دارالاضواء.
۸. خوبی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۳ق)، معجم رجال الحدیث، بی جا: بی نا.
۹. ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۱۴ق)، سیر اعلام النبلاء، بیروت: مؤسسه الرساله.
۱۰. زرکلی، خیرالدین (۱۹۸۹)، الأعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربین و المستشرقین، بیروت: دار العلم للملایین.
۱۱. سبحانی، جعفر (۱۴۱۸ق)، موسوعة طبقات الفقهاء، قم: مؤسسه امام صادق (ع).
۱۲. صدر، حسن (۱۳۷۰)، تأسیس الشیعة لعلوم الاسلام، بغداد: بی نا، چاپ افست تهران، بی تا.
۱۳. قرطبی، محمد بن احمد (بی تا)، الجامع لاحکام القرآن، بیروت: دارالفکر.
۱۴. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۳)، الکافی، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۵. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق)، بحار الانوار، بیروت: مؤسسه الوفاء.
۱۶. معرفت، محمدهادی (بی تا)، التفسیر الاثری الجامع، قم: التمهید.
۱۷. معرفت، محمدهادی (۱۳۸۰)، التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب، قم: التمهید.
۱۸. نجاشی، احمد بن علی (بی تا)، رجال نجاشی، تحقیق موسی شبیری زنجانی، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
۱۹. نصیری، علی (۱۳۸۵)، آشنایی با علوم حدیث، قم: حوزه علمیه قم، مرکز مدیریت.

20. Fred Leemhuis, (1981), "MS. 1075 tafsir of the Cairene Da'ir al-Kutub and Mughaid's Tafsir", in Proceedings of the Ninth Congress of the Union Europeenne des Arabisants et Islamisants, ed. Rudolph Peters, Leiden: Brill.